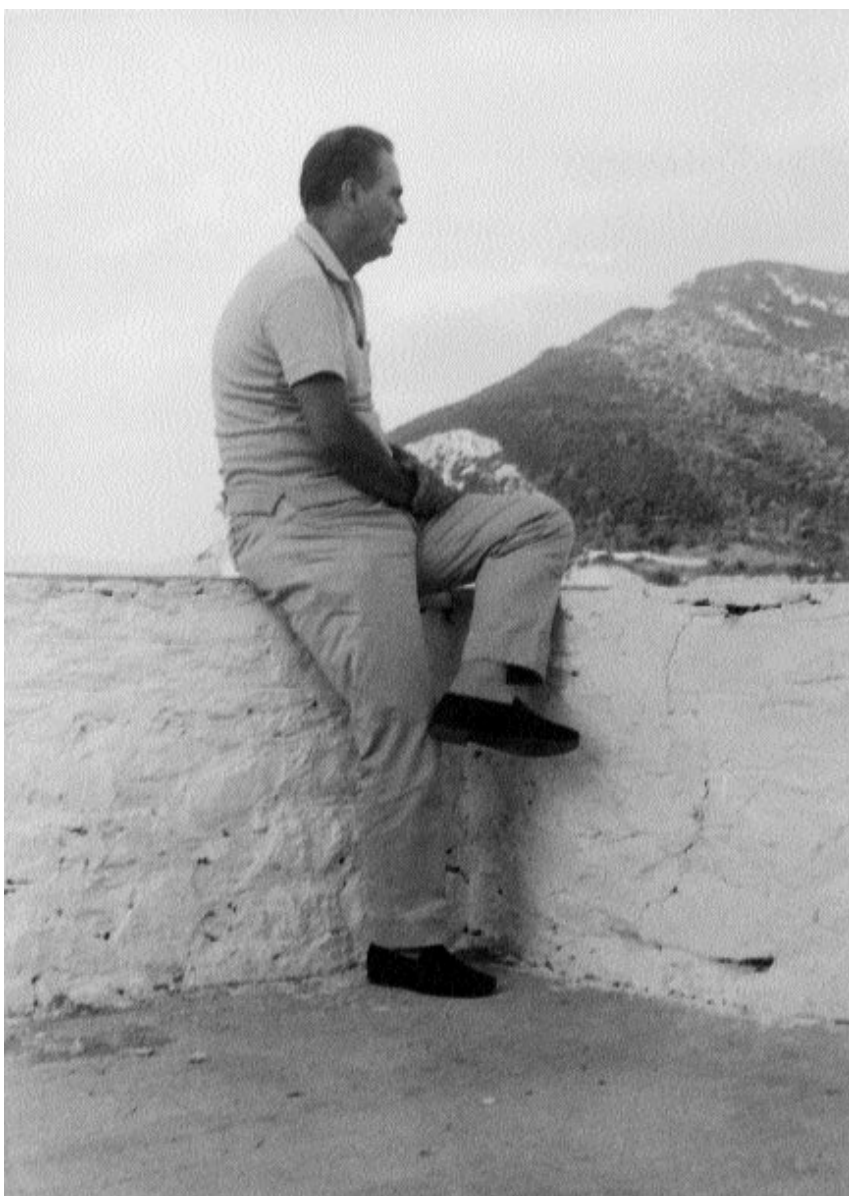

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ο ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ έφυγε. Για τους οικείους και τους φίλους, όπως συμβαίνει πάντα, η απώλεια θα περάσει στο δικό τους βίο και με τον καιρό θα βρει τη θέση και τον λόγο που της αρμόζει. Όσο βαραίνει η παρουσία ορισμένων ανθρώπων στη ζωή μας, άλλο τόσο βαραίνει και η απουσία τους. Η συνομιλία συνεχίζεται αλλά τώρα πια στο σκοτεινό τοπίο που χάραξε ο χαμός. Αυτή είναι η τύχη των ανθρώπων – όλων μας. Ένα πέρασμα ανάμεσα από τις συμπληγάδες της μνήμης και της λησμονιάς όπου παλεύουν να σωθούν τα έργα και οι μέρες του βίου μας.

Για τον Άλκη Αγγέλου, όπως για όλους τους παθιασμένους με τη γραφή και την ανάγνωση, η τύχη του έργου έπρεπε να είναι πιο σημαντική από την τύχη του ανθρώπου – να την ξεπερνά και να την δικαιώνει. Δεν ενδιαφέρει τόσο ο ράφτης όσο η βελόνα. Η δική του βελόνα είναι το έργο που μας άφησε. Για το έργο αυτό θα μιλήσουν πιστεύω αργά ή γρήγορα οι άνθρωποι και θα κρίνει ο καιρός. Ίσως μάλιστα κάποτε, κάποιος μακρινός ομότεχός του, μελετήσει αναδρομικά, από τον ορίζοντα ενός ασύλληπτου ακόμη μέλλοντος, τις τύχες του έργου του, όπως ο ίδιος μελέτησε τις τύχες του πλατωνικού έργου στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα (*Πλάτωνος Τύχαι*, 1963).

Είναι συνεπώς πρόωγο και δύσκολο να μιλήσει κανείς για το έργο του, όσο ακόμη πρέπει να λογαριαστεί με το μέτρο της απουσίας, με την απώλεια της μορφής. Ωστόσο, υπάρχουν νομίζω ορισμένα καίρια σημεία που αξίζει να μνημονευτούν, έστω συνοπτικά, ακόμη και σε αυτές τις περιστάσεις, γιατί διαπερνούν το έργο του από την αρχή έως το τέλος αλλά και γιατί ορίζουν σε μέγιστο βαθμό το πνευματικό πεδίο στο οποίο ασκήθηκε ο ίδιος με συνέπεια και αυταπάρνηση. Φαντάζομαι ότι έτσι θα ήθελε κι εκείνος να μιλήσω γι' αυτόν: με τη ματιά στραμμένη στα κείμενα, σαν να συνεχίζουμε μια κουβέντα παλιά αλλά πάντοτε αυστηρά περιορισμένη στο γήπεδο της γνώσης, κρατώντας σε απόσταση τα προσωπικά αισθήματα, προβλήματα και ατυχήματα από τις ζητήσεις της λογισύνης. Ο Άλκης Αγγέλου δεν θα ήθελε ποτέ, και σε αυτό υπήρξε καλός μου δάσκαλος, η διατύπωση ενός δημόσιου λόγου για τον ίδιο και το έργο του να είναι μελοδραματική ή, κατά οποιονδήποτε τρόπο, υπερβολική.

Η νεοελληνική φιλολογία του οφείλει πολλά, κυρίως όμως του οφείλει τη μεθοδική ανάπτυξη μιας πρότασης, τη διαμόρφωση ενός παραδείγματος για το πώς πρέπει να γίνεται η έρευνα, πώς πρέπει να εφαρμόζεται η μέθοδος, ποια πρέπει να είναι η μορφή και η δομή του επιστημονικού λόγου. Αυτό είναι και το μεγαλύτερο κατά τη γνώμη μου επίτευγμά του. Στον χώρο της φιλολογικής επιστήμης μπορεί να εντάσσεται σε αυτό που ορισμένοι ονομάζουν «κύκλο του Κ. Θ. Δημαρά» αλλά συνάμα παρεκκλίνει, γιατί διαθέτει τον δικό του τρόπο στη γραφή και τη δική του θεωρία στον στοχασμό. Ο Δημαράς υπήρξε αναμφίβολα ο μέγιστος δάσκαλός του στη θεωρία και στην πράξη της λογισύνης, κοντά του έμαθε τα μυστικά της έρευνας και διαμόρφωσε το ύφος του λόγου του. Το διαπιστώνει κανείς εύκολα αυτό από τα ίδια τα κείμενα. Την ίδια στιγμή όμως διαπιστώνει ότι ο Αγγέλου, όπως όλοι οι καλοί μαθητές, φιλοτεχνεί το δικό του εργόχειρο: αργά, μεθοδικά, επίμονα. Αφομοιώνοντας, συνεχίζοντας και συνάμα συμπληρώνοντας τη σκέψη του μεγάλου «φαναριώτη» της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Ο Άλκης Αγγέλου υπήρξε ένας λόγιος στοχαστής, ξένος προς την παράδοση του εμπειρικού περιγραφισμού και της σχολαστικής επιστημοσύνης. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι του χρωστάμε την καθιέρωση του όρου «σπασμωδική επιστήμη» ήδη από τη δεκαετία του '50. *Σπασμωδική επιστήμη* μας λέει είναι η επιστήμη που δεν παρουσιάζει «συννοχή στην έρευνα και ... πιάνει τα θέματα από την αρχή, ανεξάρτητα αν υπήρχε ήδη προεργασία στο ίδιο θέμα». Σπασμωδική επιστήμη είναι η επιστήμη

που δεν ελέγχει τα πορίσματά της και λειτουργεί στο κενό, στο χάσμα ανάμεσα στη θεωρητική πρόνοια και στο εμπειρικό τεκμήριο. Μια τέτοια νουθεσία μπορεί να είναι πολλαπλώς επωφελής για φερέλπιδες φιλόλογους. Δεν φαίνεται όμως να αγγίζει καθόλου εκείνους από την παλαιά φρουρά των ιστορικών, κριτικών και φιλόλογων που έχουν ταυτίσει τη σπασμωδικότητα με την αντικειμενικότητα. Ο Αγγέλου αντίθετα δεν φοβόταν την πρόκληση του καινούργιου, γιατί γνώριζε και εκτιμούσε την πρωτοτυπία της σκέψης και την ανατρεπτική περιέργεια του μη συμβατικού ερευνητή όπου και αν τα συναντούσε. Μολονότι δηλωμένος αντιρητορικός, διεκδίκησε συστηματικά και ευφάνταστα τη γοητεία της πειθούς στον λόγο και στη γραφή.

Κρίνοντας από το έργο του, πού άραγε θα κατατάσσαμε τον Άλκη Αγγέλου; Στην ιστοριογραφία, στη λογοτεχνική κριτική, στη νεοελληνική φιλολογία, στην ιστορία των ιδεών; Αναμφισβήτητα όλα αυτά συνυπάρχουν στα κείμενά του και δρουν, με διαφορετική έμφαση το καθένα, ανάλογα με τις ανάγκες του αντικειμένου και τους περιορισμούς της προσέγγισης. Είναι δύσκολο και ίσως προκρούστειο να απομονώσει κανείς ορισμένα στοιχεία για να τον στεγάσει σε έναν μόνον από αυτούς τους όρους. Ο Άλκης Αγγέλου θεράπευσε, βέβαια, κατά κύριο λόγο την ιστοριογραφία αλλά πάντα με το μάτι στραμμένο στη λογοτεχνία, στην παιδεία, στη διακίνηση των ιδεών και σε όλα τα παρεμφερή φαινόμενα που συνιστούν την πολιτισμική πραγματικότητα του νεοελληνικού χώρου κατά τον 18ο και τον 19ο αι. Πρόκειται αναμφισβήτητα για έναν χαρισματικό ιστορικό της λογοτεχνίας, ο οποίος όμως γνωρίζει ότι η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας δεν είναι ένα απλό ζήτημα εμπειρικής εξακρίβωσης αλλά πολύπλευρης ερμηνείας του παρελθόντος που επηρεάζεται από τις προκαταλήψεις του παρόντος και την κρυφή ή φανερή κριτική αξιολογία του ίδιου του ερευνητή.

Με τον 20ό αι. δεν ασχολήθηκε συστηματικά, όχι γιατί δεν τον γνώριζε ή γιατί τον περιφρονούσε, αλλά γιατί πίστευε ότι άλλες ήταν οι προτεραιότητες για τη νεοελληνική φιλολογία και γιατί είχε από την νεότητά του γοητευθεί από το κίνημα του *Ελληνικού Διαφωτισμού*. Ο ελληνικός διαφωτισμός, με τους πρωταγωνιστές, τις ιδέες, τις συγκρούσεις και την κοινωνική πραγματικότητα που δημιουργήσε υπήρξε το κέντρο των ερευνητικών του επιδιώξεων. Είναι η στιγμή στη νεοελληνική ιστορία που πυκνώνουν οι αντιθέσεις, κυρίως στον χώρο του στοχασμού, της θρησκείας και της ιδεολογίας, και προετοιμάζεται η μετάβαση στην εποχή των Φώτων. Μορφές όπως ο Βούλγαρης, ο Καταρτζής, ο Μοισιόδακας, ο Δαπόντες, ο Κοδρικιάς κ.ά. κυριαρχούν στην αφήγηση του Άλκη Αγγέλου, που μοιάζει να είναι σκόπιμα αποσπασματική, έτσι ώστε να συλλάβει τη μοναδικότητα του κινήματος μέσα από την αποκάλυψη που επιτρέπει η διεύθυνση σε καίριες στιγμές και σε μια διαδρομή, κατά την οποία οι κύκλοι είναι επάλληλοι για να μπορέσουν να φανούν τα πράγματα στην πρισματική διάστασή τους. Στο επιστημονικό αυτό corpus ωστόσο (που το έχουμε σήμερα συγκεντρωμένο σε δύο τόμους με τον ταυτόσημο τίτλο *Των Φώτων*) και που αποτελεί τον πυρήνα του έργου του, ο κεντρικός ήρωας, η μεγάλη μορφή, το αξεπέραστο όριο, δεν είναι άλλος από τον γέγοντα των Παρισίων – τον σοφό Αδαμάντιο Κοραή.

Για τον Κοραή, την «μεγάλη αδυναμία [του] από τον χώρο της λογισύννης», δεν έγραψε πολλά ή μάλλον δεν έγραψε όσα θα ήθελε, η παρουσία του όμως ήταν κυρίαρχη στη σκέψη του και αυτό δεν αποδεικνύεται μόνον από τα κείμενα αλλά, για όσους συνομιλούσαν μαζί του, και από τα λόγια του. Ο Κοραής υπήρξε μια από τις μόνιμες πηγές έμπνευσης για την προφορική ανάλυση του περιεχομένου και της μορφής του ελληνικού διαφωτισμού. Συνδύαζε τρία πράγματα που για τον Άλκη Αγγέλου καθόριζαν το μέγεθος της πνευματικής προσφοράς: *πάθος για γνώση, πολιτική κρίση και συγγραφική σοφία*. Κάθε φορά που έπρεπε να κατανοήσει και να εξηγήσει φαινόμενα του νεοελληνικού βίου ήξερε πως έπρεπε να επιστρέψει σε αυτόν, να τον ξαναδιαβάσει, να του θέσει καινούργια ερωτήματα, να αφεθεί στη

γοητεία του πολύσημου λόγου του. Πίστευε ότι οι σύγχρονοι πρέπει να επιστρέψουν στον Κοραή, γιατί έχει ακόμη να προσφέρει πολλά που δεν φαίνονται σε πρώτη ματιά, αλλά ζητούν καλή ανάγνωση και προϋδασμένη αναζήτηση.

Βέβαια, η εμμονή που είχε ο Άλκης Αγγέλου με τον ελληνικό διαφωτισμό δεν πρέπει να μας παρασύρει έτσι ώστε να υποτιμήσουμε τις εργασίες του για τον Παλαιόλογο, τον Ψυχάρη, τον Σεφέρη, τον Βλαχογιάννη, τον Συγγρό και, κυρίως, για τον Εμμανουήλ Ροΐδη. Με αφορμή τον συγγραφέα της *Πάπισσας* γνωριστήκαμε στη δεκαετία του '70. Εγώ πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Αθηνών, φανατικός για γράμματα, αναζητώντας έναν άνθρωπο όχι τόσο για να αναλάβει την εποπτεία της διδακτορικής μου διατριβής όσο να συμμεριστεί το εξημμένο ενδιαφέρον μου για τη ροϊδία γραφή, εκείνος φρέσκος ακόμη καθηγητής στη Θεσσαλονίκη, δούλευε μεθοδικά την έκδοση των *Απάντων* του Ροΐδη και συνάμα έσθινε το σχέδιο για την ανάπτυξη της περίφημης «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης» στον *Ερμή*. Το πνευματικό συμβόλαιο ανάμεσά μας έκλεισε τότε και πιστοποιήθηκε με το πέμπτο τόμο των *Απάντων*, στον οποίο συνεργαστήκαμε για την έκδοση των αθησαύριστων κειμένων του Ροΐδη.

Από μια άλλη σκοπιά που θα αξιοποιούσε περισσότερο τα γενικά χαρακτηριστικά της σκέψης και της γραφής του Άλκη Αγγέλου μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής: α) το κύριο ενδιαφέρον του δεν ήταν τα άτομα αλλά τα συλλογικά φαινόμενα ή, ακριβέστερα, η δράση των ατόμων στο συλλογικό πεδίο, β) την πολιτισμική πραγματικότητα την αντιμετώπιζε στη σύνθετη κοινωνική πραγμάτωσή της: *εκπαίδευση, οικονομία, πολιτική και ιδεολογία* αποτελούν συχνά τους άξονες γύρω από τους οποίους κινείται η ιστορική ανάλυσή του, γ) όσο σημαντική θεωρείται η αναζήτηση και αξιοποίηση της πρωτογενούς πληροφορίας για την έρευνα, άλλο τόσο σημαντικός θεωρείται ο διαρκής έλεγχος της επιστημονικής μεθόδου στην οποία περιλαμβάνονται κυρίως τα κριτήρια της αλήθειας και οι αρχές της ερμηνείας, δ) η έγνοια για το ύφος της γραφής και η έγνοια για την ποιότητα του στοχασμού πάνε μαζί, αφού για τον Άλκη Αγγέλου η ενασχόληση με τα γράμματα δεν αξίζει παρά μόνον αν η επιμελής εργατικότητα συνοδεύεται από τον θείο έρωτα της γραφής.

Πολλά ακόμη θα μπορούσαν να ειπωθούν: για το μεράκι του στη διδασκαλία, τη ροπή του στη σωκρατική μαιευτική, την ακόρεστη περιέργεια για το καινούργιο, το παράδοξο, το εκλεκτό, για την αγάπη του στην εμμесότητα ως κρίσιμο στοιχείο ύφους, για την απόλυτη πεποίθησή του ότι η απόλαυση της γραφής και της ανάγνωσης είναι τα γνήσια συστατικά της πραγματικής επιστήμης. Πολλά από αυτά θα τεκμηριωθούν καλύτερα όταν θα έχουμε στα χέρια μας τα κείμενα που δούλευε χρόνια πολλά, αλλά δεν πρόλαβε ο ίδιος να εκδώσει. Η έγνοια της συντροφού του είναι καλή εγγύηση ότι αυτά που αγαπούσε περισσότερο από κάθε άλλο, τα γραφτά του, θα βρουν τη φιλολογική φροντίδα και την εκδοτική μέριμνα που τους αξίζει.

Ο Άλκης Αγγέλου ήταν εξ όψεως δύσκολος άνθρωπος, όπως όλοι οι ενδιαφέροντες και τρυφεροί νάρκισσοι της γραφής. Ήξερε πάντως να εκτιμά, να αναγνωρίζει, και να εμπιστεύεται. Γνώριζε να τιμά τους φίλους του γι' αυτό που ο καθένας ήταν και άξιζε. Η τελευταία μας συνάντηση έγινε όπως θα ταίριαζε στη μακρόχρονη φιλία μας. Αυτός μου χάρισε κάποιους τόμους από την *Αλληλογραφία* του Κοραή για να συμπληρώσω το κολοβό σώμα της στη βιβλιοθήκη μου κι εγώ του χάρισα ένα βιβλίο του Gerome McGann που αναφερόταν στο *textual criticism*, ένα ζήτημα για το οποίο συζητούσαμε πολύ τον τελευταίο καιρό.

Η πρώτη και η τελευταία συνάντηση είχε την ίδια αφορμή: τη μάταιη αλλά συνάμα λυτρωτική μάχη με το άσπρο χαρτί. Η επανάληψη αυτής της μάχης καθημερινά συντηρούσε το πάθος της γνώσης που υπήρξε ο οίστρος του βίου και των έργων του Άλκη Αγγέλου.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ

